

*Просяннікова Я. М.,
Херсонський державний університет*

ІНДЕКСАЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗНАКОВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ПОРІВНЯННЯ

Стаття присвячена вивченню природи феномену індексальності як одного з засобів маніфестації знакової природи мови. Розглянуто різні підходи до класифікації індексальних знаків, досліджено особливості вербальної репрезентації індексальності в поетичному тексті.

Ключові слова: знак, індекс, особові, часові, просторові знаки індекси.

Статья посвящена изучению природы феномена индексальности как одного из способов манифестации знаковой природы языка. Рассмотрены различные подходы к классификации индексальных знаков, особенности вербальной репрезентации индексальности в поэтическом тексте.

Ключевые слова: знак, индекс, личные, временные, пространственные знаки индексы.

The article focuses on the phenomenon of indexality as one of the main features of the language as a sign system. Different approaches to the classification of indexes were analyzed. Peculiarities of verbal representation of indexical signs were studied.

Key words: sign, index, personal, temporal, spatial indexes.

Мова людини є універсальною знаковою системою, яка відіграє провідну роль в комунікації, пізнанні, осмисленні та відображенні навколишнього світу. Без використання знакових одиниць категоризація об'єктивного світу видається нездійсненною задачею.

Актуальність статті полягає у вивченні особливостей реалізації індексальності в поетичному тексті на матеріалі художнього порівняння.

Метою статті є уточнення поняття індексальний знак, систематизація поглядів науковців на природу знаків-індексів, дослідження особливостей їх вербальної реалізації.

Лінгвістична розробка питання про знакову природу мови бере свій початок з античного вчення стоїків. Але й надалі питання про те, що саме підпадає під поняття “мовного знаку” залишається відкритим. Існують три напрями вивчення цієї проблеми. Згідно з першим напрямком до власне мовних знаків відносяться слова, а висловлювання належать до комунікативного рівня мови (Е. Бенвеніст); представники другого – вважають повноцінним мовними знаками – висловлювання, класифікуючи слова, як часткові, або неповні одиниці (В.Г. Гак). Більшість відносить до мовних знаків різні за своєю структурою одиниці (слова, словосполучення, речення). Наш інтерес до уточнення знаковості мовних одиниць викликаний особливим об'єктом дослідження – художнім порівнянням. Порівняння як “граматично оформлене зіставлення двох явищ, метою якого є виділення важливої для мовця ознаки об'єкта мовлення” [6, с.334], реалізується на мовному рівні у двох вимірах, у формі як номінативних, так і предикативних одиниць.

Згідно з лінгвістичною концепцією Ф. де Соссюра, знак розуміється як “поєднання акустичного образу і поняття” [7, с.99]. В прикладах, якими автор ілюструє своє розуміння поняття “знак”, виступають лише номінативні одиниці (слова).

У цьому полягає складність при тлумаченні предикативних одиниць в якості мовних знаків. Для вирішення цього протиріччя необхідно звернутись до “двопланового модусу” існування мови, “мови як системи узагальнених, потенційних знаків і моделей їх сполучуваності та мовлення як реальної форми маніфестації мови, конкретної реалізації цієї системи” [9, с.12]. Мова розуміється як система віртуальних знаків, яка актуалізується у мовленні. Вона є, з одного боку, жорстко структурованою, що забезпечує успішну комунікацію в межах мовного колективу, з іншого, більш гнучкою, що уможливує індивідуалізацію використання мовних одиниць для вираження різноманіття думок, емоцій.

Мова обслуговує дві основні сфери людської діяльності – номінативно-класифікаційну та комунікативну і представляє собою семіотичну систему подвійного означування. Мовні знаки мають не лише системну значущість, яку вони отримують у результаті взаємодії з іншими елементами системи, а й своє значення, яке притаманне лише їм [9, с.13].

Розрізняють знаки первинного і вторинного означування. До першої групи належать повнозначні слова та словосполучення. До другої групи знаків належать висловлювання і повідомлення, які співвідносяться з ситуаціями з предметного і духовного світу людини [9, с.14]. Розрізнення видів мовного означування знайшло свій відбиток у бінарних протиставленнях: номінативні та предикативні; знаки-найменування та знаки-повідомлення (Т.В. Булігіна); часткові та повні (В.Г. Гак), знаки і семи (Л. Пріето).

Слідом за А.А. Уфимцевою, ми розрізняємо одиниці мови (слова, словосполучення) і одиниці мовлення (висловлювання, речення). Номінативні одиниці, або одиниці мови позначають окремі предмети навколишнього світу, класи предметів, абстрактні поняття. Предикативні, або одиниці мовлення співвідносяться з конкретними одиничними ситуаціями. Правомірність і доцільність диференціації одиниць мови і мовлення доводить Е. Бенвеніст: “... воно (речення – П.Я.) принципово відрізняється від інших мовних одиниць. Сутність цієї відмінності полягає у тому, що речення містить знаки, але саме знаком не є. ... Речення належить мовленню ... речення є одиницею мовлення (розрядка автора – П.Я.). Речення є повною одиницею, яка має в собі одночасно і смисл, і референцію: смисл – тому що воно несе в собі смислову інформацію, а референцію – тому що співвідноситься з відповідною ситуацією” [2, с.140].

Отже, виходячи з диференціації одиниць мови та одиниць мовлення, можна кваліфікувати художнє порівнян-

ня як знак. В цій статті ми послуговуємося класифікацією знаків, яка була розроблена американським філософом і логіком Ч. Пірсом. Згідно з концепцією вченого вся різноманітність знаків, функціонуючих в різних сферах людської діяльності, зводиться, відповідно, до тріади "ікона – індекс – символ". В основі виникнення іконічного знаку лежить "подібність, незалежно від способу її існування" [8, с. 77]. Знак-символ конвенційний за своєю природою, він є "правилом, яке обумовлює інтерпретант" [8, с. 87]. Знаки-індекси не є довільними за своєю сутністю, вони пов'язані зі своїми об'єктами дійсним зв'язком [10, с. 37]. Явище індексальності ґрунтується на принципі суміжності, відсутності будь-якої подібності між об'єктом і мовним знаком, яким він вербалізується [10, с. 42]. Індекс відрізняється від ікони й символу вказівною функцією. Він фокусує увагу адресата і сприяє встановленню зв'язку між розумом інтерпретанта та навколишнім світом [8, с. 83].

У мовознавчій традиції для ідентифікації лінгвістичного феномену індексальності існує кілька аналогових термінів, а саме "егоцентричні" одиниці (Б. Рассел, "рефлексивний символ" (Г. Рейхенбах), "індексикал" (Дж. Бар-Хіллел) [13, с. 54; 4, с. 83], "шифтери" (О. Есперсен, Р. О. Якобсон), "дейкис" (К. Бругман), "актуалізатори" (Ш. Баллі). Особливий інтерес викликає синонімічне вживання термінів "дейкис" та "індекс". На наш погляд, різниця між зазначеними термінами полягає в їх етимології та шляхом потрапляння до лінгвістичної традиції. Поняття "дейкису" походить від грецького "deixis" зі значенням "посилання, вказування" [12]. Традиція вживання своїм корінням сягає античних часів. Що ж стосується поняття "індексу", латинського за своїм походженням (лат. "index" – "вказівний палець, покажчик, знак" [12]), то його шлях починається з царини семіотики (концепція Ч. Пірса). Наразі не існує чіткої теоретично вмотивованої диференціації цих понять [5, с. 319], тому спираючись на семіотичний термінологічний апарат ми використовуємо термін "індекс".

Диференційна риса індексального знаку полягає у його нематеріальній референції [2, с. 288], здатності лише вказувати на те, ще він позначає в конкретній ситуації його вживання. Він демонструє існування або наявність тих предметів, об'єктів, явищ в ситуації спілкування, які він представляє [5, с. 30]. В його природі не закладено відповідності/невідповідності критерію істинності, він є лише інструментом "перетворення мови в мовлення" [2, с. 288]. Значення індексу модифікується в залежності від комунікативної ситуації [11, с. 123]. Під ситуацією слід розуміти, не лише фактори, які сприймаються безпосередньо під час породження мовлення, а й "всі відомі співрозмовникам обставини, які можуть слугувати мотивом для їх спілкування" [1, с. 52]. За межами "одномоментного мовленнєвого акту" (Е. Бенвеніст) значення індексальних знаків не є чітко визначеним, воно є розмитим. За умови актуалізації індексів в мовленні вони набувають конкретного значення, але зі зміною одного з компонентів мовленнєвої ситуації не можна бути впевненими, в незмінності значень індексів.

До основних рис індексів С. Д. Кацнельсон відносить: 1) ситуаційність (сміслові навантаження мовних одиниць залежить від акту висловлювання); 2) егоцентризм (співвіднесеність з суб'єктом мовлення); 3) суб'єктивність (вибір об'єкта зумовлений волею адресата); 4) миттєвість та ефемерність актуального значення (референтивна співвіднесеність з актом мовлення) [цит. по 9, с. 172].

До групи індексальних знаків входять особові, вказівні займенники [8, с. 83; 4, с. 84], вказівні прислівники [5, с. 319], прикметники з часовими і просторовими значеннями [4, с. 84], часові форми дієслів [5, с. 319], прийменники [8, с. 83]. Отже, слід зауважити, що носієм індексальної функції може бути будь-яка мовна одиниця.

Відповідно до основних складових мовленнєвої комунікації (учасники мовленнєвого акту, часова характеристика мовленнєвої ситуації, просторове місце розташування комунікантів відносно один одного та оточуючого середовища) виокремлюють різні типи індексальних знаків.

Згідно з концепцією Ч. Філмора, слід розмежовувати чотири типи індексальних знаків: часові, просторові, дискурсивні і соціальні. Дискурсивні індекси вказують на певні фрагменти дискурсу, наприклад, hence, therefore, and so. Соціальні індексальні знаки, крізь призму ввічливих звертань, вказують на особливості соціальної ситуації, в епіцентрі якої відбувається комунікація, фокусують увагу на суспільних відносинах між комунікантами, їх соціальний статус. До прикладів соціальних індексів можна віднести Your majesty, Your honour [4, с. 85].

Концентруючись на факторах адресанта та адресата К. Бругман диференціював знаки-покажчики, які вказують на сферу мовця/адресанта (за термінологією вченого Ich deixis – Я.П.), сферу слухача/читача/адресата (Du deixis), сферу "некомунікативної" особи, яка не бере участь в акті комунікації (Jener deixis), сфера предметів, які знаходяться в полі зору адресанта (Der deixis) [3, с. 76].

А. А. Уфімцева виділяє особисті, часові та просторові індекси [9, с. 173]. До особистих індексів відносять особові займенники "I" ("я") та "you" ("ти"), тим самим репрезентуючи опозицію "той, хто говорить" (відправляє повідомлення, кодує інформацію) і "той, хто слухає" (отримує повідомлення, декодує повідомлення). Третім компонентом особистих індексів є категорія "некомунікативної особи" він ("he"), вона ("she"), воно ("it"). В результаті отримуємо чотири бінарних опозиції "адресант ("I") : адресат ("you")", "комунікативна ("I, you") : некомунікативна особа ("he, she, it)", "чоловічий ("he") : жіночий ("she")", "особа ("he, she") : не особа ("it")".

У фрагменті віршованого тексту Б. Демстера "Colours" ілюструється протиставлення "я : ти": "How could it happen to us, / cheery beings – you with your / apple-bite smile, me with my childish / fingers, enough pink between us / to make a mild Martian sky?" [Dempster СРО]. Ліричний герой, присутність якого об'єктивується індексальними знаками me, ты, перебуваючи у депресивному стані, відвідуючи консультації лікаря-психотерапевта, намагається встановити причини свого пригніченого емоційного стану, зламаною життя. Він намагається згадати віддалений у пам'яті момент ("it"), коли світ "ми" ("us") перетворився на окремі й протиставленні "я" ("me, my") і "ти" ("you, you").

Психологічна прірва між здоровими людьми (люди, яким вдалося одужати) і тими, хто внаслідок різних життєвих ситуацій обмежені у русі, втрачає надію на одужання та повернення до попереднього способу життя, вільного пересування не обмеженого лікарняними палатами або внутрішнім подвір'ям, знаходить свою експлікацію в опозиції "я : інші люди" у поетичних рядках Л. Чойса "Medicine Walk": "Some very important people I know / have been saved / by the song of the smallest birds; / others redeemed by the smell of leaves rotting in a forest" [Choyce CW].

У вищенаведених прикладах особові та присвійні займенники (I, me, my, you, your, us, others, it) виконують індексальну (вказівну) функцію, а саме відсилають адресата до екстралінгвістичної інформації, яка є частиною індивідуального досвіду читача і не зазначена в попередньому контексті.

До категорії просторових індексів входять знаки “тут (here)” : “там (there)”, “близько (near)” : “далеко(far)”, “цей (this)” : “той (that)”. Просторові індексальні знаки вказують на ступінь віддаленості предметів від мовленнєвого простору з точки зору адресанта.

Смерть людини є межа між було і стало, між “тим” світом, в якому все як завжди, радощі спілкування, піклування про близьку людину, і “цим” світом, вже без неї. Події поетичного тексту М. Блугер “Alice’s Moths” відбуваються в одному і тому самому місці, але світ героїні поділений навпіл. Світ існування її рідного дядька просторово віддалений від неї: “... *over there* is his tripod / and *that’s* the curtain / *plush* I can feel / it’s the same one still / he pulled into folds at my back / as with his toad-knobbed cane / he would motion ‘dear niece, come’” [Bluger CPO].

На противагу віддаленості подій, людей та предметів, наведемо приклад акцентуації наближених до адресата предметів, які входять до категорії “мій світ”: “Two winds – one north, one south – / meet *here* right now where I stand / the sea, the land – the smell of each – / upon me like the working lungs of two good friends” [Choyce CW].

Часові індексальні одиниці “зараз (now)” : “тоді (then)” є ядерними елементами категорії, вони разом зі своїми похідними демонструють часові рамки комунікативної ситуації, вказують на попередні/наступні моменти відносно мовленнєвої ситуації, не об’єктивують жодного конкретного значення безвідносно до комунікативного акту. Наприклад: “There are clothes that last longer than love / stored in a trunk, the dress he divorced / me in was white too but embroidered / in the bright colours of Easter / eggs. It *was* spring *then*, / I *was* younger; there’s a photo / where I’m wearing this dress and smiling / the way we do for the camera and occasions. / Without sincerity. My skin /*was* better; *was* different” [Di Michele CPO]. У зазначеному фрагменті вірша “Poem beginning with a line by Roberto Juarroz” наводяться спогади дорослої жінки про своє “минуле” життя, життя з чоловіком, який пішов від неї, життя коли вона була привабливішою й молодшою. Часова віддаленість “того” життя вербалізується в індексальному знаку “then” і підтримується часовою формою дієслова, яка вказує на події, які відбулися в далекому минулому.

Отже, у поданій статті досліджено природу феномену індексальності як одного із засобів маніфестації знакової природи мови. В результаті дослідження було встановлено домінантність особових, часових і просторових знаків-індексів. Перспективу подальшої наукової розвідки вбачаємо у вивченні функціонального навантаження індексальних знаків у поетичному тексті.

Література:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М. : Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
3. Бюллер К. Теория языка / Карл Бюллер. – М. : Прогресс, 1995. – 504 с.
4. Даркевич О. В. Проблеми теорії дейксису/ О. В. Даркевич // Науковий Вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 4. – С. 83-87.
5. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение / Дж. Лайонз. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
6. Матвеева Т. В. Русский язык, культура речи, стилистика, риторика : Учебный словарь / Т. В. Матвеева. – М. : Наука, 2003. – 432 с.
7. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; под общ. ред. А. А. Холодовича. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
8. Пирс Ч. Начала прагматизма / Чарльз Пирс; пер. с англ., предисл. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352с.
9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Едиториал УРСС, 2011. – 208 с.
10. Chandler D. Semiotics. The basics / Daniel Chandler. – N.Y. : Taylor&Francis, 2007. – 307p.
11. Jespersen O. Language: its nature, development and origin / Otto Jespersen. – L. : George Allen and Unwin Ltd., 1927. – 45 0p.
12. Online etymological dictionary. – Режим доступу: <http://www.etymonline.com/>. – Заголовок з титул. екрану.
13. Sebeok A. Th. Signs: An introduction to semiotics / Thomas A. Sebeok. – University of Toronto Press, 2001. – 193 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

- CPO – Canadian Poetry Online. – Режим доступу: www.library.utoronto.ca/canpoetry/. – Заголовок з титул. екрану.
 CW – LesleyChoyce ‘CautiontotheWind’ – Режим доступу : <http://www.lesleychoyce.com/>. – Заголовок з титул. екрану.